

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКА ПЕТРА I

(спроба структурно-функціонального аналізу)

Історичний період, окреслений останніми десятиліттями XVII — першою чвертю XVIII ст., тобто часом правління на російському троні Петра I, посідає особливе місце в історії розвитку української державності нового часу. Процеси політичної інтеграції Української держави до державного тіла Росії, які супроводжувались поступовим обмеженням владних прерогатив гетьманату на користь сюзерена, що з різним ступенем ефективності протікали вже з 1659 р.^{*}, у роки царювання творця Російської імперії набули якісно нового звучання, охопили фактично всі сфери суспільно-політичного життя Гетьманщини, зробили зазначені процеси незворотними. Правління Петра I стало своєрідним перехідним етапом, у ході якого старі «московські» підходи в українській політиці поступилися місцем новим — «імперським». Головним же наслідком цих змін став занепад української державності та інкорпорація Лівобережної України до складу Російської імперії.

Саме тому, структурно-функціональний аналіз політики російського уряду щодо України кінця XVII — першої чверті XVIII ст., з'ясування логіки та мети, а також вичленення основних її етапів — все це становить неабиякий науковий інтерес.

Політико-правовий статус гетьманату на момент сходження на російський трон Петра I визначався головним чином положеннями Глухівського договору 1669 р., укладеного гетьманом Д. Многогрішним з російським урядом. Договір став своєрідним компромісом тогочасних українських політиків, які зневірилися у можливості побудови за тих конкретно-історичних умов незалежної Української держави, та урядом Олексія Михайловича, який враховуючи уроки російсько-української війни 1668 р., переконався у нездійсненності планів швидкої інтеграції України (*de jure* задекларованих у Московських статтях 1665 р.). Наступні українсько-російські договори 1672, 1674 та 1687 рр. здебільшого закріплювали умови, конституційовані у Глухівських статтях.

* Переяславські статті 1659 р. *de jure* ліквідували конфедеративні засади українсько-російського союзу, конституювавши натомість — федеративні, при яких Українська держава потрапила під зверхність корони Романових на правах широкої політичної автономії.

Правління Петра I до середини 1700 р. не відмічено якісними зрушеннями в характері українсько-російських взаємин. Хіба що, особисті довірливі стосунки, які склались у гетьмана Івана Мазепи з царем Петром I, ліквідували підозрілість Москви до українського уряду, що була характерною для попередніх часів. Остання ж обставина до певної міри дозволила українському правителю втихомирити внутрішню опозицію, звести до мінімуму охлократичні прояви старшини та зміцнити державну владу в Гетьманщині.

Принципово нові тенденції в українсько-російських відносинах починають проявлятися із початком XVIII ст. Зміна якості була зумовлена насамперед формуванням у вищих політичних колах Росії імперської доктрини та — пов'язаної з цим — російсько-шведською війною.

У пошуках ресурсів для продовження війни, яка на перших порах для Росії складалась дуже невдало, Петро I ігнорує правові норми раніше укладених договорів і традиції, які регулювали українсько-російські відносини у попередні часи. Так, починаючи вже з 1700 р., монарх використовує українські збройні сили у війні, цілі якої були абсолютно чужими для українських інтересів. Водночас на вітар війни приносяться матеріальні ресурси України, які йдуть на утримання російських військ, дислокованих поблизу українських кордонів. Уряд Петра поширює на Гетьманщину монопольне право царської казни закуповувати стратегічно важливі види продукції. Дедалі ширшого розмаху набуває практика підпорядкування на час бойових дій козацьких підрозділів російським офіцерам.

З 1704 р. в Україні поширюються чутки стосовно намірів царського уряду запровадити політико-адміністративну та військову реформу гетьманату. Опосередковані підтвердження цьому містились у висловлюваннях Петра I та його приближеного О. Меншикова.

Саме такі обставини, у поєднанні з чинниками геополітичного плану, зумовлюють вибір гетьмана Мазепи, реалізований восени 1708 р.

Перехід гетьмана Мазепи на бік шведського короля не тільки став повною несподіванкою для Петра I, але й миг мати вкрай негативні наслідки для задуманої царем кампанії. Тому протягом осені 1708 — першої половини 1709 р. політика російського уряду в українських справах, поряд з жорстокими репресивними заходами стосовно прибічників гетьмана, включає в себе активне

мусування заяв щодо намірів і надалі «все вольности, права и привилегии свято, ненарушимо и цело содержать...»

Переконлива перемога російської армії в битві під Полтавою дозволила цареві, відкинувши щедро декларовані щойно обіцянки, рішуче перевести українсько-російські взаємини в принципово нову площину. Зміну в політиці російського двору засвідчив, по-перше, факт відсутності нового українсько-російського договору-статей з новообраним гетьманом І. Скоропадським.

По-друге, у липні 1709 р. уряд Петра I конституював запровадження при гетьмані російської контролюючої інституції — посади царського резидента.

По-третє, у пост-мазепинську добу розпочинається активне втручання російської адміністрації в кадрову політику гетьманату. В 1710 р. київський генерал-губернатор Д. Голіцин у листі до канцлера Г. Головкина, формулюючи концептуальне бачення нового політичного курсу в українських справах, серед іншого рекомендував негайно звільнити зі старшинських урядів усіх тих, хто мав яке-небудь відношення до виступу Мазепи, та призначити на їх місце тих, «...которые хотя бы малую службу государю показали...» Крім того, генерал-губернатор пропонував, «чтоб во всех порубежных городех были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласные, то дела их будут нам открыты...»

У контексті цього політичного курсу варто розглядати і царський указ від 22 січня 1715 р., що регламентував такий порядок заміщення старшинських вакансій, який дозволяв російському резиденту тримати під своїм контролем дані процеси.

По-четверте, з 1712 р. в практику українсько-російських відносин входить традиція утримання розквартированих в Україні царських військ коштом місцевого населення.

По-п'яте, протягом 1714—1718 рр. уряд Петра I поширює на Гетьманщину дію кількох указів «про заповідні товари», що сприяло насильницькій інтеграції її господарського комплексу до російського внутрішнього ринку.

По-шосте, з початком 20-х рр. спостерігаються спроби російського уряду не тільки поставити під свій контроль адміністративну та судову дільність гетьманської адміністрації, але й досягти певної уніфікації діловодства гетьманату на зразок російського. Свідченням цьому стали укази Петра I від 17 листопада 1720 р. і 14 листопада 1721 р. про заснування в Глухові військової і судової канцелярії та запровадження в них спеціальних записних книг.

І нарешті, на даному етапі російський уряд проводить певну ідеологічну підготовку до тісної політичної інтеграції Гетьманщини. Зокрема, у таємній інструкції резиденту Ф.Протасьєву від 16 липня 1718 р. містився наказ «со временем и пристойным образом внушать народу малороссийскому... что царское величество содержит их в милости своей при данных им привилегиям...», а всі кривди і надужиття спричинені зловживаннями полковників і старшини, про що монархові невідомо. У протинному ж разі — «...государь, конечно б, повелел в том розыск учинить и по розыску в том их милостиво оборонить...»

Впровадження в політичний організм Гетьманщини в 1722 р. російської владної установи — Малоросійської колегії знаменувало собою початок наступного етапу українсько-російських взаємин.

Запровадження Малоросійської колегії було не самоціллю російської політики, а лише способом ліквідації української автономії. Як відзначав один із спідручних імператора П. Толстой, колегія була заснована для того, «дабы Малую Россию к рукам прибрать...»

Дійсно, після смерті гетьмана Скоропадського (3 липня 1722 р.) російський уряд не лише не дає дозвіл на проведення нових гетьманських виборів, але й не визнає за П. Полуботком титулу наказного гетьмана. А імператорський указ від 22 червня 1723 р. взагалі забороняє старшині порушувати питання стосовно нових виборів.

Малоросійська колегія, конституйована при заснуванні переважно як контролюючий орган Російської імперії в Україні, із середини 1723 р. перетворюється на власне українську владну структуру, що успадковувала прерогативи гетьманської влади (укази 16 квітня та 22 червня 1723 р.).

Передача вищих владних повноважень в Україні російській адміністрації обумовлює відсутність потреби в урядах генеральної старшини. На початок 1724 р. вся генеральна старшина заарештована, а вибори нової — не були санкціоновані офіційним Петербургом.

Трансформація владної структури детермінувала глибокі якісні перетворення у всіх сферах державного життя України. Зосередивши у своїх руках управління українськими фінансами, президент колегії С. Вельямінов істотно реформує систему оподаткування населення, структуру фінансової служби та принципи використання зібраних коштів. Вельми показовим у відношенні визначення пріоритетів при реформуванні фінансової

системи Гетьманщини є аналіз витратної частини бюджету Малоросійської колегії за 1725 р. Із загальної суми річних витрат, що становила понад 260 тис. руб., на традиційні для Військового скарбу витратні статті було використано лише близько 1 тис. руб., що складає менше 0,5 %.

У роки правління колегії розпочинається процес впровадження в правове життя Гетьманщини юридичних положень Російської держави, уніфікація українського судочинства до загальноімперських норм і порядків. На початку 1724 р. президент Вельямінов зобов'язав усі судові інстанції Гетьманщини при розгляді справ керуватися положеннями імператорського указу від 5 листопада 1723 р. «О суде по новоучиненной форме».

У другій половині 1722 р. уряд Петра I видає розпорядження про запровадження в деяких полкових містах України комендантської форми правління на чолі з російським офіцером, що започатковує процес передачі в руки російської адміністрації влади на місцях. Імператорський указ від 27 лютого 1723 р. узаконює можливість призначення російських офіцерів на полкові уряди Гетьманщини.

В цілому ж, у роки правління Малоросійської колегії договірний принцип українсько-російських відносин стає надбанням історії. Розпочинається реальний процес ліквідації української політичної автономії та інкорпорації Лівобережної України до складу імперії.

Таким чином, аналіз політики Петра I щодо України, дає підстави виділити у її розвитку п'ять етапів:

— перший етап (1689 — перша половина 1700 р.) характеризувався збереженням старих «московських» підходів в українській політиці;

— другий етап (др. половина 1700 — перша половина 1708 р.) ніс на собі карб Північної війни; нові тенденції проявилися насамперед у використанні збройних сил України при досягненні чужих для її інтересів цілей;

— третій етап (кінець жовтня 1708 — початок липня 1709 р.) охоплює час від переходу гетьмана Мазепи в табір шведського короля до Полтавської битви, коли невизначеність результатів військового протистояння на українських теренах змушувала Петра I, поряд з репресивними заходами, наполегливо перекопувати українську громадськість у готовності непорушно зберігати й надалі українську автономію;

— четвертий етап (друга половина липня 1709 — перша половина квітня 1722 р.) характеризується з одного боку збереженням певних проявів «московського» курсу в українських справах, а з іншого — інтенсивним зародженням нових — «імперських» тенденцій, що найбільш виразно виявили себе в цей час в обмеженні прерогатив гетьманської влади, внутручанні в питання кадрової політики, в перекладенні на плечі українського населення тягара по утриманні російського війська, розповсюдженні на державне життя гетьманату деяких правових норм Російської держави;

— п'ятий етап (друга половина квітня 1722 — січень 1725 р.) знаменувався найбільшим розмахом інкорпораційної діяльності уряду Петра I в Україні, що вилилося в запровадження Малоросійської колегії, ліквідацію гетьманства, передачу вищих владних повноважень у руки президента колегії, підпорядкування українських фінансів на потреби царської казни, впровадження в українське діловодство та судочинство російських правових норм і порядків, перехоплення імперською адміністрацією владних функцій на полковому рівні тощо.